

DİNİ İLETİŞİMİ OLUMSUZ YÖNDE ETKİLEYEN FAKTÖRLER*

Yusuf MACİT*

zet

Tebliğ eden kaynak, kaynağın verdiği mesaj ve mesaja hedef olan alıcı gibi birbirine bağlı ana ögelerden oluşan dini iletişimde iletilerin yanlış anlaşılması, iletişim sürecinin tıkanması veya kesilmesi gibi engeller bulunabilmektedir. Bu engeller, bazen kaynak durumundaki konuŐmacıdan, bazen alıcı durumundaki dinleyicilerden, bazen de iletişim ortamından kaynaklanabilmektedir. Sözgelimi kaynağın üslubuna bağlı problemler, verdiği mesajın konusu, içeriği ve ilgi çekip çekmemesi, amacı dışında algılanması, hedefin dinleme alışkanlıkları, anlama kapasitesi ve önyargıları birer iletişim engeli olabilmektedir. Ayrıca iletişimin gerçekleştiği ortam ve ortamın fizikçi özellikleri, gürültü vb. etkenler de birer iletişim engeline dnŐebililmektedir.

Bu makalede din iletişim engelleri kısaca ele alınmaya alıŐılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İletişim, Mesaj, Kaynak, Hedef, Engel

SOME FACTORS AFFECTING NEGATIVELY THE RELIGIOUS COMMUNICATION

Abstract

There are some certain obstacles in religious communication such as misunderstanding of the messages, the blocking, or cutting down of the communication process as well as in the communicator source and the target. These obstacles can be resulted from the speaker as the source or from the audience as the receiver or even from the situation of the communication. For instance, there can be some obstacles of communication such as the manner of the source, or the subject matter of the message or its unattractive content, or being perceived rather than out of its aim, the listening habits and understanding capacity of the receiver. In addition to these, there are some other obstacles in this matter such as the environment and the physical features of the target group and the noise etc.

This article tries to deal with these obstacles to be seen in religious communication.

Key Words: Communication, Message, Source, Target, Obstacle

* Bu makale, Diyanet İŐleri BaŐkanlıĖınca, (Ankara) Kızılcahamam'da 03-04 Kasım 2007 tarihinde "Din Hizmetlerinin Bugünü ve Geleceği" ana gündemiyle gerçekleŐtirilen I. Din Hizmetleri Sempozyumunda "Din Hizmetlerinde Sözlü ve Sözsüz İletişim" adıyla sunulan bildirinin bir kısmının geniŐletilmiŐ Ŗeklidir.

* Dr., Samsun İl Müftülüğü İl Vaizi, ymacid@gmail.com

GİRİŞ

İnsanlık tarihinin en ulvî hizmeti din hizmetidir. Böyle olduğu içindir ki yüce Allah, bu hizmeti öncelikle peygamberlere ve onların çevresindeki seçkin insanlara gördürmüştür. Bugün bu halkaya katılan din hizmetlileri ilahi mesajı aslına uygun olarak insanlara iletme, onları bilgilendirmek, yerine göre ikna edip motive etmek, onlarda iyi tutum ve davranışlar geliştirmek ve iyi olmayanları değiştirmek sorumluluğunu üstlenmişlerdir. Buna karşılık hedef kitleye düşen görev ise, dinlemek, anlamak, öğrenmek ve bu doğrultuda tutum ve davranış geliştirmektir.

Din hizmeti insan aracılı bir iletişim türü olduğundan, dinî iletişim sürecinde bir kısım engelleri olabilir. Din hizmeti sunan kaynağın duygusal öğelerden yoksun, diksiyonsuz düz ve ölü anlatımı iletişim sürecinin kopmasına sebep olabilir. Mesajın açık ve anlaşılır olmaması, Kur'an, sünnet ve bilimsel gerçeklerle bağdaşmayan bilgiler ve zihinleri zorlayan tereddütlü görüşler içermesi de bir iletişim engeli haline gelebilir. Verilen mesajın konusunun çok alelade ya da çok akademik olması, dinleyicilerin özellikleri ve bakış açılarının dikkate alınmaması da mesaja karşı ilgiyi dağıtabilir. Tenkitler de iletişim engeline dönüşebilir. Sözelelimi, sürekli tenkit edilen insanlar şevklerini yitirebilir, vurdumduymazlık ve boş vermişlik içinde problemleri çözümsüz görerek ümitsizliğe düşebilirler. Tartışmalar, çatışmalar, siyasî fikir veya siyasetçi üslubu da iletişim engeli olabilir.

Önyargılar da din hizmetleri için bir iletişim engeline dönüşebilir. Sözelelimi hedef kitlenin bilgisizliği, yanlış inançları, büyüklenme duygusu, etnik milliyetçilik ve bölgecilik saplantısı, politik görüşleri, mezhep ve meşrep taassubu ve ekonomik kaygıları da birer iletişim engeli olabilir.

Dinî iletişimin gerçekleştiği ortamda karşılaşılan huzur bozucu davranış ve gürültüler de birer engelidir. Gerek cami içinden ve gerekse dışından gelen gürültü, süreklilik arz ettikçe insan sağlığını tehdit etmesi yanında iletişime ciddi bir engel teşkil etmektedir.

Söz konusu iletişim engelleriyle karşılaşmamak için öncelikle amaç, olası engelleri aza indirmenin yollarını aramak olmalıdır. Bu çalışmanın birinci amacı din hizmeti sunan kimselerin -ki onlara iletişim diliyle kaynak diyoruz- nasıl bir tutum ve davranış içinde bulunmaları gerektiği konusuna kısaca değinmek; ikinci olarak da karşılaşılabilecekleri iletişim engelleri ve çeşitli problemler hakkında kısken de olsa bilgilendirmek ve mümkün olduğu kadar çözüm arayışına sevk etmektir. Bu düşünceden hareketle çalışmamızda birinci derecede sözlü anlatıma dayanan dinî sohbetler, hitabet ve vaazlar dikkate alınmıştır.

I- KAYNAĞA BAĞLI ENGELLER

Geçmişten günümüze çoğu iletişim engellerinin temelinde bizzat kaynağın kendisi vardır. Zira bir kaynak olarak günümüzde din hizmeti sunanların iletişim becerilerindeki eksiklikleri, dinî bilgi ve uygulamalardaki yetersizlikleri ve hizmete ilgilerinin azlığı dikkatlerden kaçmamaktadır.

Din hizmetlerinde asıl kaynak, dinin yegâne sahibi olarak bizzat yüce Allah'tır. O, mesajını insanlar arasından seçtiği bir elçi, bir insan aracılığıyla iletmiştir. Bugün de din hizmeti sunanlar iletişim diliyle Allah'ın mesajını insanlara ulaştıran birer kanal, aynı zamanda mesaj oluşturup hedef kitleye ileten birer "kaynak" konumundadırlar. Kaynağın en önemli görevi, dinin mesajının bilgi, tutum ve davranış olarak hedef/alıcı üzerinde etkileşimini sağlamaktır. Bu sebeple din hizmeti sunan kaynak, kendini, peygamberlerin yolunun bir mirasçısı olarak görmeli, sorumlu olduğu dine hizmet işini ciddiye almalı ve ilahî mesajı insanlığa su içme rahatlığı içinde en güzel yöntemlerle sunmaya gayret etmelidir. Solgun, şevksiz ve heyecansız bir çehreyle, katı ve duyarsız bir vicdanla din anlatma, dine yapılacak en büyük saygısızlıktır. Dolayısıyla dini anlatan kimseler, temsil ettikleri kutsal vazifenin yüceliğiyle bağdaşmayan ve adeta İslam'ın ruhunu katleden gayri ciddi tutum ve davranışlardan kaçınmamaları halinde onların bu tavırları birer dinî iletişim engeline dönüşebilir.

Güneşin sürekli yanması-ışması için uyumayan-uyuklamayan bir kudret ve irade sahibinin olması gerektiği gibi, din hizmeti sunan kaynağın da iman meselesi için daima uyanık olması gerekir. İhmal, hayatı bitireceğinden din hizmeti sunanlar da temel kaynaklarla sürekli beslenmeli ve ilahi mesajın her yanını bilme gayreti içinde olmalıdırlar. Artık günümüz insanının sahanın uzmanlarına güvenip saygı duyduğu açıktır.¹

Din hizmeti sunan kimselerin, yaşı, cinsiyet ve ırkı ne olursa olsun herkese sevgi, saygı ve şefkat gösterip samimi davranışlar sergilemesi, dinî iletişim için kaçınılmazdır. Kaynağın dürüst, samimi ve başkalarının çıkarlarını önemseyen ve iyilikleri için çalışan biri olduğunun hissedilmesi önemlidir. Aksi takdirde güven zaafı algısı bir iletişim engeline dönüşecektir.

Bir din hizmetlisi olarak kaynağın kişiliği ve fonksiyonuyla ilgili söylenecek çok söz olabilir. Ancak bizim üzerinde durmayı planladığımız asıl konu, kaynağın sebep olabileceği iletişim engellerini tanıtmaktır. Kaynağın, hedefini tanıyaması ve yansıttığı geri bildirim alamaması veya alabildiklerini yorumlayamaması, makul düzeyde olması gereken tartışma ve tenkitleri çatışmaya dönüştürmesi, siyasetçi vb. üslupları benimseyerek çatışma ortamı oluşturması gibi bizzat sebep olduğu bir kısım iletişim engelleri vardır. Şimdi bu hususlara kısa kısa göz atalım.

¹ Uzmanlığın güven duygusu oluşturması kadar biliniyor olması, yani "tanınırlık" da etkili iletişim için önemlidir. Nitekim bir eğitim merkezinde ilahiyat mezunu stajyer imamlar için düzenlenen hizmet içi eğitim kursunda ders veren bir öğretim üyesi, kursiyerlere anlatacağı konularla ilgili olarak pratiğin içinden gelmesi sebebiyle bir vaizi konuşmacı olarak davet edeceğini söylemiştir. Dersin başında misafirini (vaizi) takdim ederken onun uzmanlık alanı ve çalışmalarından da bahsetmiştir. Kursiyerler ilgi ile izledikleri dersin sonunda vaize, "Dün hocamız bir vaiz gelecek deyince, her halde gelir bize vaaz verir diye önemsemedik; ama olay farklı, biz bir vazin böyle bir sunum yapabileceğini ve ders anlatabileceğini düşünmemiştik" diye itirafta bulunmuşlardır.

A- Kaynağın Hedefini Tanıyamaması

Kaynağın hedefini tanıması, iletişimin olumlu ve uyumlu gelişmesi için önemlidir. Hedefin, sadece meslek yaşamını ve hayatını yüzeysel olarak bilmek yeterli değildir. Aynı zamanda, bu kişilerin yetiştiği ve yaşadığı çevre, gelenek ve görenekleri, öğrenim düzeyleri, meslek ve gelir seviyeleri, özel yaşamları ve ilgi alanları, inançları ve görüşleri, üyesi olarak ilişkide bulunduğu gruplar ve değer verip ilgilendikleri konu ve kişilerin de bilinmesinde fayda vardır.² Din hizmetine muhatap olan insanların yakın veya uzak çevrelerinde dinen referans olarak kabul ettikleri kişiler ve bu kişilerin dinî düşüncelerinin fert ve toplum üzerindeki tesirinin bilinmesi de etkili iletişim için gereklidir.³ Din hizmeti, geniş kitlelere sunulan önemli bir hizmettir. İletişimin son derece geliştiği dünyamızda din hizmeti sunanların, değişik dinler ve inançlar hakkında da yeterli bilgiye sahip olmaları ve yine en azından görev yaptıkları bölgenin dinî yapısını tanımaları gerekir. Dinî inanış, anlayış ve uygulamalar, yerel âdetler; dinî oluşumlar, mezhepler, kısaca inanç haritası bilinmeden din hizmetlerinde başarılı olmak ve engelleri aşmak güçtür.⁴

Dinî iletişim bir bakıma hedef kitlenin dinî beklentilerinin ve ihtiyaçlarının karşılandığı bir süreçtir. Bu süreçteki beklentileri hedef kitlenin kendisi açısından ve kaynak açısından kısaca değerlendirmek uygun olacaktır.

Kendisi açısından hedefin kaynaktan beklentileri özetle:

- 1-Oldukları gibi kabul edilmek,
- 2-Saygı görmek, takdir edilmek,
- 3-Aşağılanıp suçlanmamak,
- 4-Psikolojik baskı görmemektir.

Kaynağın kişiliği açısından hedefin kaynaktan beklentileri ise özetle:

- 1-Kaynağın mütevazı ve ağırbaşlı olması,
- 2-Nazik ve saygılı olması,
- 3-Davranışlarında doğal, samimi, rahat ve aynı zamanda canlı ve heyecanlı olması,
- 4-Dini iyi bilen, delillerle konuşan, objektif değerlendirmeler yapan, farklı bilgileri dinî bilgiler paralelinde yorumlayabilen, uzmanlığına güvenilir bir kimse olması,
- 5-Tarafsız ve objektif olması, dini kendisi ve başkalarının çıkarı için kullanmaması,

² Andrew Leigh – Michael Maynard, *Kusursuz İletişim*, Çev. Füsün Doruker, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1999, s. 124.

³ Bkz. Ünsal Oskay, *İletişimin ABC'si*, Der Yay. İstanbul, 1999, s. 55.

⁴ Hayati Hökelekli, "Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar", *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 51-68, Ankara, 2006, s. 53-54.

6-Dili düzgün kullanması, yöresel sözcüklere yer vermemesi,

7-Zihinleri dinlendiren, insanı rahatlatan tatlı bir üsluba sahip olması,

8-Diksiyonunun güzel olması, konuşurken vurgulara ve ses tonuna dikkat etmesi, ne çok hızlı ne de çok yavaş konuşmaması, kelimeleri yutmamasıdır.⁵

Din hizmetinin muhatabı her şeyden önce kendisine has duyguları, düşünce ve yargıları olan psikolojik bir varlıktır. Mesaja muhatap olduğu anda yaşadığı ruhsal durumlar, deneyimler, hatıra ve bilgiler mesajı algılayışını etkiler. Bu noktada ruh sağlığı bilgisi, fert ve kitle psikolojisi bilgileri, mesaja hedef olan insanların daha iyi tanınmasına ve ona göre iletişim süreci geliştirilerek engellerin aşılmasına yardımcı olacaktır.

B- Kaynağın Geri Bildirim Alamaması veya Alabildiklerini Yorumlamaması

Din hizmeti sunan kaynağın etkili iletişim yöntemlerini göz ardı etmesi, iletişim sürecinin kopmasına sebep olabilir. Bu kopuşu yansıtan en iyi ayna da dinleyicilerin yüzleridir, mimik ve jestleridir.⁶ İletişimde bu, geribildirim/geribesleme olarak tanımlanır ki alıcının algıladığı ve yorumladığı mesajlara, sözlü veya sözsüz, verdiği her türlü tepkiyi içerir. Aynı zamanda geri bildirim, iletişimin tamamlanabilmesi için alınan mesajın anlaşıldığına, kabul ya da reddedildiğine ilişkin bir karşı mesajdır. Kaynak, böyle bir tepki sürecinin işlemesi ile amacına ulaşmış ulaşılmadığı hakkında bilgi sahibi olabilir.⁷ Dinleyicilerin oturma şekli, yüz ifadeleri, konuşma veya gülme gibi duyulabilir reaksiyonları, konuşmacının kendisine ve amacına karşı olan tutumlarına ilişkin ipuçları olabilir. Sözelimi, özensiz bir duruş genellikle verilen mesaja ilgisiz kalındığının belirtisidir. Olumlu fiziksel duruşta ise mesaja karşı daha dikkatli olma söz konusudur. Yine değişik etkenle kollar sıkı sıkıya göğse bağlı ise bu, kaynağın verdiği mesaja kapalı olduğunu gösterir. Başarılı bir konuşmacı dinleyicilerden gelen tüm bu işaretleri doğru okuyup ona göre kendini adapte edebilen kişidir.⁸

İnsanlar beden diliyle verilen sözsüz mesajları alır ve tepkilerini ortaya koyarlar. Ancak dinî konuşma yapılan bir yerde, sözelimi cami ortamında hedef kitle daha dikkatli, saygılı davranır. Hem bu durumda hem de hedef kitle ile yüz

⁵ Benzer değerlendirmeler için bkz. Hayati Hökekleli, "Günümüz İletişim Teknikleri ve Dini İletişim", *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 205-232, Ankara, 2006; "Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar", a.g.e. ss. 51-68; Cemal Tosun, "İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXVI, 179-221, Ankara 1997.

⁶ Bir Cuma günü camide dinlediği konuşmaya ilgi duymayan bir genç, geribildirimini cep telefonunda oyun oynayarak yansıtmıştır. Diğer taraftan insanların oturuş biçimleri, kendi aralarında fısıldanmaları, konuşmaları vb. tavırlar her ne kadar hoş değilse de birer geribildirim olarak algılanmalıdır.

⁷ Erol Mutlu, *İletişim Sözlüğü*, Ark Yay. Ankara, 1998, s. 134; Merih Zillioğlu, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul, 1993, s. 247; Geribildirim, konuşmacının kendini dinleyici aynasından izleyebildiği bir süreçtir.

⁸ Arthur K. Robertson, *Etkili Dinleme*, Çev. Sabri Yarmalı, Hayat Yay. İstanbul, 1999, s. 33; Bkz. Mustafa Köylü, *Psiko-Sosyal Açından Dini İletişim*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2006, s. 96.

yüze iletişimin kurulamadığı alanlarda ise geri bildirim sınırlı kalır.⁹ Bu sebeple din hizmeti yapanlar, bu ve benzeri engelleri aşabilmek için genel iletişim kurallarına uygun sunum yapmak zorundadırlar. Bunun için hedefin özellikleri, beklentileri ve iletişim ortamı hakkında ne kadar çok bilgi sahibi iseler, onlarla hangi konularda, nasıl iletişim kuracaklarını ve ne tür geribildirim (olumlu veya olumsuz tepki) alacaklarını öngörmeleri kolaylaşır. Sonuçta onlar, “Yaptığım konuşma için insanlar, keşke bu sohbet bir an önce bitse mi diyorlar; yoksa bitmese mi diyorlar? Bunu sözleriyle ifade etmeseler de beden dilleri ne mesaj veriyor?” sorusunu akıllarından çıkarmamalıdır.

C- Tenkitler ve Kaynağın Makul Tenkitleri Çatışmaya Dönüştürmesi

Tenkitler de bir iletişim engeline dönüşebilir. Sözgelimi, sürekli tenkit edilen insanlar şevklerini yitirmekte, vurdumduymazlık ve boş vermişlik içinde problemleri çözümsüz görerek ümitsizliğe düşebilmektedirler.

Bilindiği gibi tenkit, bir kimsenin ya da bir şeyin iyi veya kötü taraflarını, menfi veya müspet yanlarını bulup meydana çıkarmak, ortada olanla olması gereken arasında mukayese yapmaktır. Yapıcı tenkit ve tenkide açık olmak ilmî esaslardan birisidir. Tenkitlere açık olmamak bir eksikliklerdir. Tenkidin de bir üslubu vardır. Her şeyden önce, tenkit eden kimse insafli olmalı, söyleyeceklerini nefis hesabına değil, Hak rızası adına söylemeli ve hayır düşüncesinden başka bir kastı olmamalıdır. Din hizmeti sunan kimse, bazı şeylerin gerçekte tenkit ettiği gibi olmayabildiğini ve bunun sadece kendi sübjektif anlayışı olabileceğini unutmamalıdır. Eleştiri bireye değil, eyleme yönelik olmalıdır. İnsanlara yanlışlarını söylemekten ziyade, doğruları öğretmek daha isabetlidir.

Din hizmetlisi, eleştireceği konuyu iyi bilmeli, bilmediği konularda da susmasını bilmelidir. Tenkitlerde yanlış anlaşılma söz konusu olabileceğinden, her şeyi, her zaman ve herkesin yanında kritik etmekten de kaçınmalıdır. Her şeyi tenkit, her şeye itiraz bir yıkma hamlesidir. İnsan beğenmediği şeyin daha iyisini yapmaya çalışmalıdır. Tenkit çok kolaydır, çünkü biraz dikkatli olan herkes bir hata bulabilir.

Olumsuz düşünmek, başkalarının hatalarını ispatlamak, nefsin hoşuna giderken, çözüm üretip yapıcı bir teklifte bulunmak kısa vadeli bir kar getirmemektedir. Tenkit alışkanlığı, dedikodu ve gıybeti de beraberinde getirebilir. Dolayısıyla tenkitlerde gurur ve çalından, el-ayak hareketleri ve sevimsiz mimikler gibi Allah'ın sevmediği şeylerden kaçınılmalıdır. Ayrıca tenkitte, nezaket ve hürmetten taviz verilmemeli; haddi aşan, akıl verici, pervasız bir üsluptan sakınılmalı-

⁹ Din hizmetlerinde genel olarak hedefin kaynak tarafından gönderilen mesajı pasif bir biçimde aldığı tek yönlü iletişim söz konusudur. Aslında geri bildirim etkin bir şekilde alınmadığı bu tarz, iletişim için ideal bir yöntem değildir.

dır.¹⁰ Bütün bunlar iletişimi çatışmaya, makul eleştirileri saldırıya çevirmemesi için kaynağın titizlikle üzerinde duracağı hususlar olmalıdır.

D- Kaynağın Üslubunun Çatışma Ortamı Oluşturması

Siyasî fikirler veya siyasetçi üslubunun dile yansımaları da iletişim engeli olabilir. Bu üslup, bir kısım insanları memnun etse de, çoğunluğu küstürebilecek bir üsluptur. Zira politikanın, mezhep ve meşreplerin farklılıklarının yansıtıldığı ve tartışıldığı konuşmalar yadırganmakta, çatışmaya dönüşerek bir iletişim engeli haline gelmektedir.

Bu aşamada verilmek istenen mesaj, çatışma sebebiyle dikkatlerden kaçarken, din hizmeti sunan kimseler, “Dini siyasete alet ediyor” suçlamasıyla tartışılacak ve dinlenmeyecektir. Aslında dinin özüne dokunulmadıktan sonra mizaçların, meşrep ve mezheplerin farklı farklı olmasını bir zenginlik olarak görmek gerekir. Teferruatta ittifak mümkün değildir; dolayısıyla amaçta ve felsefede ittifak aranmalıdır.

Kısaca, kaynak tarafından iletilen mesajın kapsamına karşı olan hedef, sırf bu yüzden mesajın kaynağıyla çatışabilmektedir. Sonuç olarak, söz konusu iletişim engelleri aşılamaz, fikir ve düşüncelere misliyle karşılık verilemez bir noktaya gelirse bu durum iletişimcinin yani, kaynağın şahsına yönelik saldırılara dönüşebilir. Nitekim inkârcılar Hz. Peygamberin çağrısına karşı sessiz ve tepkisiz kalma aşamasından, dinlenmesini önleme, gürültü yapma, bilgisizleri yanıltma, nihayet mesajını ve şahsını alay konusu yapmaya, hatta öldürmeye kadar bir dizi girişimlerde bulunmuşlardır.

E- Tartışmalar ve Kaynağın Makul Tartışmaları Çatışmaya Dönüştürmesi

Tartışmalar da bir iletişim engeline dönüşebilir. Bir üslup olarak tartışma, görüşülen konulara değişik açılardan bakmaya ve karşılıklı bilgi alışverişi sayesinde makul olan çözümü bulmaya yardımcı olur. Kur’an, inatçı, münakaşacı ve mücadeleci mizahtaki insanları doğruya iletmek için, onlara karşı yürütülen tartışma ve mücadelelerin, en güzel yöntemle, sağlam kanıt ve delillerle, yumuşak ve tatlılıkla yapılmasını ister.¹¹ Seyyid Kutub’un yorumuyla “en güzel tartışma”, hedefin üzerine gitmeden ve onu aşağılamadan yapılmalıdır. Zira her insanın kendine özgü bir gururu ve inadı vardır. İletişimci, muhatabına tatlılıkla yaklaşmalı, güven duygusu vermelidir, tartışma amacının üstün gelmek olmadığını hissettirmelidir. Zira insan, savuna geldiği düşüncesinden kolay kolay vazgeçemez ve yenilgiye düşmekten de rahatsız olur. Bu durumda tartışılan tezin değeri ile muhatabın onuru ve kişisel değeri birbirine karışır. Görüşünden vazgeçmeyi onurundan, saygınlığından ve değerinden ödün vermek şeklinde düşünür. “En güzel tartışma” ile hassas olan gurur duygusu rencide edilmez. İnsan muhatabı karşısında

¹⁰ Bkz. Hasan Aydın, *Tenkîr Psikolojisi*, mylesef.com/forum/tenkit_psikolojisi-t5884.0.html' 07.10.2008

¹¹ Nahl, 16/125.

kendi kişiliğinin korunduğunu, değerinin ve onurunun garanti altında olduğunu görür. Din hizmeti sunanın bir gerçeği dile getirmekten ve Allah için bu gerçeğe çağırmaktan başka bir amacı olmadığını, kendi kişiliğini güçlendirmek ve karşısındaki görüşünü çürütmek gibi bir gayret içinde bulunmadığını anlar.¹² Bu sebeple din hizmeti sunanlar gereksiz tartışmalardan uzak durmalı ve çatışma dili kullanmamalıdır. Çünkü din hizmetinde hırçınlığın, kavganın, münakaşanın, öfkenin yeri yoktur. Kinle yaklaşılabilir bir toplumda sevgiyi uyarmak güçtür. Sevgi, sevgiyi, nefret de nefret hissini doğurur.

F-Kaynağın Olumsuz Vasıflarla Tanıtılması

Buraya kadar zikrettiğimiz iletişim engelleri dışında din hizmeti sunanların karşılaştıkları değişik sorunlar da vardır. Sözelimi, bunlardan biri, “cinci hoca” meselesidir. Bu söylem, günümüzde din hizmeti sunan kaynağa yönelik önyargılara sebep olabilecek bir çağrışım yapmakta ve hedef tarafından sevimsiz karşılandığı için de iletişime engel olabilmektedir. Nitekim günümüzde, bir kısım insanların zihninde “hoca” imajı, -değişik nedenlerle- kitap açan, yazı yazan, fala bakan, kayıp bulan, bazı tasarruflara sahip ve ahlaksız tip olarak algılanmaktadır. Bu imajın nasıl oluştuğu veya oluşturulduğu ve hangi amaçlara hizmet ettiği artık bilinen bir husustur. Diğer bir sorun da kaynağın alay konusu yapılmasıdır.

Nitekim mukaddesatı yıpratmaya yönelik olarak bizzat din hizmeti sunan kimselerin değişik vesilelerle hedef seçildiği ve alay konusu yapıldığı görülmektedir. Ayrıca, gerek görsel ve yazılı medyada gerekse kişisel olarak mukaddes değerlerin seviyesizce tartışılıp sulandırıldığı da bir vakıadır. Özellikle bilimsellik adına, her konuda görüş beyan edilerek mukaddesatla ilgili zihinlerde tereddütler uyardırıldığı gözlenmektedir ki, bu yaklaşım, dinî hayat için bir sorun ve din hizmeti yapan kaynağın iletişimi açısından da ciddi bir engel oluşturmaktadır.

II- MESAJA BAĞLI ENGELLER

Mesaj, duygu ve düşüncelerin kodlanarak, sözlü, sözsüz veya yazılı yöntemle alıcı kişiye ulaşmasını sağlayan sembollerdir.¹³ Din hizmetlerinde mesaj, dinleyenlere ulaştırılmak istenen dinî bilgi, beceri, dinî inanç, dinî duygu ve dinî tutum demektir.¹⁴ Konuşmacının amacı, mesajını açık ve etkili bir şekilde dinleyicilerine ulaştırmaktır. Mesajın açık ve anlaşılır olmaması ise bir iletişim engeline dönüşebilir. Sözelimi mesajın konusu çok alelade ya da çok akademik olabilir. Bu durumda, dinleyicinin özellikleri ve bakış açısı dikkate alınmadığı için mesaja karşı ilgi kolayca dağılır.¹⁵ Aslında iletişim bir yönüyle anlamların paylaşımıdır. İletişime katılanların yaşantıları, bilgi düzeyleri, inanç, değer ve tutumları, o anki ruhsal özellikleri ne denli benzeşiyorsa, anlamlandırma ve değerlendirmede

¹² Seyyid Kutub, *Fi Zılâli-l Kur'ân*, Beyrut, 1971, c. 5, s. 292-293.

¹³ Zühal Baltaş-Acar Baltaş, *Bedenin Dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 29.

¹⁴ Mevlüt Kaya, *Din Eğitimi ve İletişim ve Dini Tutum*, Etüt Yay. Samsun, 1998, s. 85.

¹⁵ Köylü, a.g.e. s. 35.

benzerliğin sağlanma şansı da o denli yüksektir. Nitekim iletişimin ve anlamların paylaşımının gerçekleştiği bu alan, “ortak referans” veya “bağıntı çerçevesi” olarak ifade edilmektedir.¹⁶

Din hizmeti sunan kaynak, eğer ortak paydalar bulur ve mesajında bunlara atıf yaparsa hedef tarafından daha rahat dinlenme ve anlaşılma imkânı bulur. böylece her iki taraf bazı benzer düşünceleri paylaştıkları görüşüne sahip olurlar. Bu aynı zamanda Kur'an'ın yöntemidir. Sözelimi, “*Ey iman edenler, sizden öncekilere farz kılındığı gibi oruç tutmak size de farz kılındı*”; “*Rabbinin Ashab-ı Fil'e ettiklerini görmedin mi?*”¹⁷ ve benzeri ayetler, hedef kitlenin daha önceden bir şekilde bilgisinin olduğu konulara gönderme yapmakta, dolayısıyla ortak referans alanına dikkat çekerek, mesajın daha net anlaşılmasına imkân sağlamaktadır. Bu sebeple mesaj iletilirken ortak referans alanına gönderme yapılmalıdır. Bunu gerçekleştirebilmek için de, ikna edilmek istenen kişilerin çok iyi tanınması gerekir. Çünkü hedefe ilginç gelen örnekler, anlatım tarzı ve seçilen kelimeler, ortak referans alanından alınacak ve hedefin sosyal, biyolojik ve psikolojik özelliklerine göre belirlenecektir. Bu hususlar dikkate alınmadan oluşturulan mesaj, etkili iletişim açısından bir engelle dönüşecektir.

Mesaja yönelik “hurafe, akıl ve bilim dışı” gibi söylemler de bir iletişim sorununa dönüşebilmektedir. Öteden beri, İslam'ın mesajını “hurafe, akıl ve bilim dışı” ithamı ve önyargısıyla reddetme eğiliminde olan bazı kimselerin varlığı bilinmektedir. Onlar bu iddialarıyla yüce Kur'an'ı, cahil halkı aldatmak, onları dünya zevklerinden ve hürriyetlerinden yoksun bırakmak ve üzerlerinde baskı kurmak için uydurulmuş bir hile ve bir oyun gibi takdim etmektedirler.¹⁸ Bu söylemi benimseyen kitlenin etkisinde kalan insanlarımızla etkili bir iletişim süreci gerçekleştirmek ve kendilerine dinin mesajını sunmak kolay olmasa gerek. Diğer taraftan Kur'an, sünnet ve bilimsel gerçeklerle bağdaşmayan bilgiler ve zihinleri zorlayan tereddütlü görüşlerin de bir iletişim engeline dönüşebileceği unutulmamalıdır. Zira bu yaklaşım, hedefi şüpheye düşürerek veya savunmaya yönelterek iletişim sürecini tehlikeye sokabilir.

III- HEDEF KİTLEYE BAĞLI ENGELLER

A- Hedef Kitlenin Dinleme Alışkanlıkları

Dinleme fonksiyonu da bir iletişim engeli olabilir. Takdir edileceği gibi dinleme, yüce yaratıcının insana verdiği önemli bir duyu işlevidir. Konuşmalar, bu yetenekle algılanır, değerlendirilip yorumlanır ve sonuca uygun tepkiler oluşturularak iletişim sağlanır. İletişim açısından çeşitli dinlemeler vardır, bunlar; etkin dinleme, seçerek dinleme, görünüşte dinleme, saplantılı dinleme, savunucu din-

¹⁶ Zilloğlu, a.g.e. s. 251-253.

¹⁷ Bakara, 2/183; Fil, 105/1.

¹⁸ Bkz. M. Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam vd., Feza Gazetecilik, İstanbul, ts., c. 4, s. 523.

leme ve tuzak kurucu dinlemedir.¹⁹ İyi bir dinleme; dinlemeye hazır olan, konuya dikkat ve ilgisini veren, gerektiğinde konuyu açabilen, geribildirim veren, iletişim sürecini bozabilecek duygularını kontrol edebilen, soru sorarak iletişime katılabilen kişilerin gerçekleştirdiği etkin bir süreçtir.²⁰

İletişimde, bir kimsenin konuştuğu mekân açısından çekicilik konisi diye tanımlanan bir alan vardır. Bu, konuşmacının tüm dikkatlerin odağı olduğu alandır. Bu odağın yani koninin dışında kalanlar konuşmacıyla çok az iletişim kurabilirler. İnsanlar bir birlerine yakın olurlarsa birbirlerini daha dikkatli dinleyebilirler.²¹ Diğer taraftan kimi insanlar seçici dinlerler; sadece dinlediklerini duyarlar. Kendileriyle uyuşan düşünceleri dinlerler. Genellikle mesajı, önyargı süzgecinden geçirip anlamak istedikleri şekilde yorumlamaya çalışırlar. Burada seçici hafızanın rolü ise, dinlediği mesajlardan, düşüncelerini destekleyenleri hatırlamak, desteklemeyenleri ise unutmaktır.²² Dolayısıyla hedef kitlenin dinleme alışkanlıklarını göz önünde bulundurmayan bir kaynağın verdiği dinî mesajın etkili bir iletişim açısından sadece kuru bir gürültü olarak kalacağı açıktır.

B- Hedef Kitlenin Algı Düzeyi

Mesajın tahrif edilmesi de hedefin algı düzeyine bağlı bir iletişim engeldir. Din hizmeti daha çok anlatıma/söze dayalı olduğu için, mesaj içerik ve ifadeler açısından zaman zaman, amacı dışında algılanmaktadır.²³ Gerçi insan aracılı iletişimde algı yanılmaları kaçınılmazdır ve bizzat iletişim sürecine katılan insanların da mesajı algılamaya yönelik sorunları olabilmektedir. Ancak işin ilginç tarafı, (geçmişte olduğu gibi) inançsız kesimin mesajı kasıtlı olarak tahrif etmesidir. Bu alaycı tavır muhtemelen, ilâhi mesajı basitleştirmek ve değersiz şeyler olduğu imajını vererek, insanların inanmalarına engel olmak amacıyla yöneliktir.

¹⁹ Florence I Wolff, vd., *Perceptive Listening*, Holt, New York, 1983, s. 76-77.

²⁰ Orhan Doğan, *Kişiler Arası İlişkiler*, Somgür Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 85-86.

²¹ Robertson, a.g.e. s. 34; Günümüzde din hizmetlerinde eleştirilen bir husus da, çoğu camilerimizde merkezi sistemden verilen konuşmaları dinlemenin tatmin edici olmadığıdır. Kaynağın görülmediği, salt sesinin duyulduğu iletişim yeterli bulunmamaktadır. Diğer taraftan ses iletim sistemlerinin düzensizliği de ciddi sıkıntı kaynağıdır.

²² Robertson, a.g.e. s. 55; Ortalama bir insan dakikada 150 sözcük söylerken, ortalama bir yetişkin, herhangi bir kavrama eksikliği olmaksızın dakikada 282 sözcüğü dinleyebilmektedir. (Robertson, a.g.e. s. 38) Bu durumda hedefin dinlerken düşünmek için zamanı olmakta ve bu zamanı kullanım tarzı dinleyici yeteneğini belirlemektedir. Çoğunlukla bu süre, hayal kurularak, anılar hatırlanarak veya daha sonra ne yapılacağı düşünülerek geçer. (Bkz. Zılhoğlu, a.g.e. s. 278)

²³ Aslında amacın iyi belirlenmesi, hedefe göre mesajın içerik ve sunumunun iyi organize edilmesi gerekir. Bu noktada hedef değişikliği de olmamalıdır. Yani bir hatibin hitap ettiği hedef kitle ile mesajın hedefi olan kitle birbirinden farklı olmamalıdır. Sözelimi, kalabalık bir ortamda çocuğuna ya da eşine gönül alıcı sözler söyleyen kişi, başkalarının beğenisini hedefliyorsa, mesajın yöneldiği kişiler açısından etkin bir iletişimde bulunmuş sayılmaz. Zira, kaynakla hedefin iletişim amaçlarının ve bundan beklentilerinin uyuşmaması başarılı bir iletişime engeldir. (Zılhoğlu, a.g.e. s. 257, 260).

C- Hedef Kitlenin Referans Grubu

Hedefin kendisine iletilen mesajı yakın çevresinden danıştığı kimselerin yorumuna göre algılanması da bir iletişim engelidir. Gerçekten de bir kısım insanlar yeni öğrendikleri bir bilgiyi, duydukları yeni bir haberi, alışık olmadıkları bir yorumu –gayet makul olsalar dahi– ihtiyatla karşılamakta, sonuçta karşılaştığı bu yeni durumu kendi referans bildiği kişi veya gruplara danışmakta, kaynağın sunduğu mesajı, onlardan edindiği bilgi doğrultusunda değerlendirmekte, yorumlamakta, öneriyi kabul veya reddetmektedir.²⁴ Hayatı alıştığı tarzda bilmekte ısrar eden insan hiç de az değildir. Zira bu insanların hayatı bilme biçimi –yanlış da olsa– alıştığı ortamda yaşadığı gündelik hayatın akışını sürdürmesine yetmektedir.

D- Hedef Kitlenin Önyargıları

Önyargılar da bir iletişim engeline dönüşebilmektedir. Bilindiği gibi önyargı; bir kimse veya bir şeyle ilgili, belirli şart, olay veya görüntülere dayanarak önceden edinilmiş olumlu veya olumsuz yargı, yani peşin hükümdür.²⁵ Dolayısıyla bilgi eksikliği sonucu oluşan ve sağduyu verilerine karşı çıkan bir durumdur. Din hizmetleri için engel teşkil eden bir kısım önyargıların nedeni olarak hedef kitlenin bilgisizliği, yanlış inançları, büyülenme duygusu, etnik milliyetçilik ve bölgecilik saplantısı, politik görüşler, mezhep ve meşrep taassubu ve ekonomik kaygı vb. hususlar daha önce zikredilmişti.

Bunlardan büyülenme duygusu, ‘şeytan’ misalinde olduğu gibi önyargıya sebep olup, iletişimin kesilip akım kalmasına neden olabilmektedir. Bilindiği gibi kendini başkalarından üstün görme ve bunu davranışları ve sözleriyle belli etme tutkusu, çoğu kez kendisine ve başkalarına zararları yansıyabilen ve megalomani de denilen bir karakter bozukluğudur.²⁶ Bu tiplerle sağlıklı iletişim sürdürmek güçtür.

Taklit duygusu, kalıp düşünceleri aşamama, farklı görüşlere kapalı kalma gibi önyargıların etkisinde kalan kimseler de, ya sunulan mesajı duymazlıktan gelmekte ya iletişimi çatışmaya dönüştürmekte ya da tamamen ret edebilmektedirler. Ayrıca etnik milliyetçilik anlayışı, katı mezhepçi ve hizipçi yaklaşımlar da başarılı iletişim için engel oluşturmaktadır.

²⁴ Bkz. Oskay, a.g.e. s. 55; Bir vaiz, kendine göre çok iyi hazırlanıp başarılı bir şekilde sunduğu ve içeriğinde cuma namazının kılınışı, rekât ve niyetleri ile ilgili bilgilendirmelere de yer verdiği bir konuşma yapar. Aradan altı ay geçtikten sonra daha önceden hiç karşılaşmadığı, iş gereği tanıştığı bir kimseye, kendisini vaiz olarak takdim eder. Muhatabı bilgi almak amacıyla (vaizin o camideki konuşmasını kastederek, ama konuşmayı yapanın o olduğunu bilmeyerek), “falan camide altı ay önce bir hoca Cuma namazı hakkında bilgi verdi, ama gençler konuyu iyi anlamadılar, ne yapmaları gerektiğini yaşlılara sordular. Yaşlılar ise ‘siz bildiğiniz gibi yapmaya devam edin’ dediler. Hocam sen bu konuya ne diyorsun” dediğini nakletmiştir.

²⁵ Hasan Eren vd., *Türkçe Sözlük*, TDK. Yay. Ankara, 1988, c. 2, s. 1140.

²⁶ Rasim Adasal, *Psikososyal Yönleriyle Kişilik ve Karakter Portreleri*, Minnetoğlu Yay. İstanbul, 1979, s. 21.

IV- ORTAMA BAĞLI ENGELLER

Dinî iletişimin gerçekleştiği ortamda karşılaşılan huzur bozucu davranış ve gürültüler de bir iletişim engelidir. Günümüzde özellikle bir iletişim ortamı olarak camilerimizde zaman zaman insan sağlığını tehdit edecek boyuta da varabilen huzur bozucu ve iletişimi engelleyici gürültüler gözlenmektedir.²⁷ Atalarımız, ibadet edenler çevrenin gürültüsüne maruz kalmasınlar diye camileri, büyük külliyyelerin merkezinde ve geniş alanlı bir dış avlunun ortasında inşa etmişlerdir. Bugün ise ses kalitesindeki ve cihazlardaki bozukluk ve parazitler bir yana çevreden gelen gürültüler ve camilerin altındaki market, otopark vb. işletmelerin gerçek işlevlerini, dinî iletişimi olumsuz etkilemektedir.²⁸ Dolayısıyla, gerek cami içinden ve gerekse dışından gelen gürültü, süreklilik arz ettikçe insan sağlığını tehdit etmesi yanında iletişime ciddi bir engel teşkil etmektedir.

SONUÇ

Din hizmeti sunan kaynaktan veya mesajından, hedef kitle veya bulunulan ortamdan kaynaklanan iletişim engelleri dinî iletilerin algılanmasını zorlaştırır. Hâlbuki din hizmetlerinde temel amaç, ilahi mesajı insanlığa duyurmak, öğretmek, anlaşılmasını ve pratiğe dönüştürülmesini sağlamaktır. Bu amaca yönelik olmayan ve hedef tarafından anlaşılmayan mesaj, kuru "gürültü" olarak kalmaya mahkûmdur.

Mesajda hedef kitlenin algı düzeyinin gözetilmemesi, söz gelimi iletinin akademik veya çok basit olması, muhtevasının Kur'an, sünnet ve bilimsel gerçeklere aykırılığı, müjde ve uyarı dengesinden yoksunluğu, yanlış anlaşılmaya müsait olması veya maksadı aşan ifadelerle sunumu, mesajı kuru gürültü haline getirir. Burada ifade edilenlerin dışında da özellikle günümüz şehir hayatında baş başa kaldığımız türden gürültüler, dinî iletişim için ciddi problem oluşturmaktadır. Çevresel gürültüye ilaveten çoğu cami ve mescitlerde, fizikî olarak küçük yapı olsalar dahi, hiç de gerek yokken ses cihazının kullanımı ve adeta mabedi titretircesine yüksek frekansla çalıştırılması, bir de bu yetmezmiş gibi din hizmeti verenlerin bulunulan ortamla orantısız bağırma ve bağırmaları ciddi iletişim kaybına yol açmaktadır.

Kur'an, inatçı, münakaşacı ve mücadeleci mizahtaki insanları doğruya iletmek için, onlara karşı yürütülen tartışma ve mücadelelerin, en güzel yöntemle, sağlam kanıt ve delillerle, yumuşak ve tatlılıkla yapılmasını ister. Bunun için insanlar, oldukları gibi kabul edilmeli, empatik bir yaklaşımla duygu ve düşünce-

²⁷ İnsan kulağı için 35 - 65 dB sesler normaldir. 90 dB üzerindeki sesler çok tehlikelidir. Yaprak hışırtısı 20 dB, fısıltılı bir konuşma 30 dB, 1m mesafedeki normal konuşma 50 dB gürültüye örnektir. (<http://www.musikidergisi.net/?p=611>'26.11.08; ayrıca konu ile ilgili bilgi için bkz. Yunus Macit, *Hz. Peygamberin Sünnetinde Çevre*, 2000, Trabzon, s. 147.) Bu durumda cami içinde kabul edilebilir gürültü seviyesinin 25-30 dB'yi aşmaması gerekir.

²⁸ Geniş bilgi için bkz. *Akustikte Zirve Camiler*, Mehmet CAMALAN, www.sizinti.com.

leri anlaşılmalı, bir insan oldukları asla unutulmadan kendilerine sabır ve şefkatle saygı gösterip değer verilerek gayet doğal ve samimi bir üslupla yaklaşılmalıdır. Bu noktada fert ve kitle psikolojisi bilgileri, mesaja hedef olan insanların daha iyi tanınmasına ve ona göre iletişim süreci geliştirilmesine yardımcı olacaktır.

Din hizmetinin muhatabı olan insan, her şeyden önce kendisine has duyguları, düşünceleri ve önyargıları olan psikolojik bir varlıktır. Dolayısıyla, bir kısmının psikolojisine ve kendileriyle iletişimin zorluğuna değindiğimiz tipler de elbette ki, dinî iletişimin ayırım gözetmeyen hedefindeki insanlardandır. Dışlama hiç kimseyi, özellikle problemlili insanları sağlıklı insan yapmaz. Her şeyden önce bu insanlar, oldukları gibi kabul edilmeli,²⁹ empatik yöntemle duygu ve düşünceleri anlaşılmalı; bir insan oldukları asla unutulmadan kendilerine sabır ve şefkatle, saygı gösterip değer vererek gayet doğal ve samimi bir üslupla yaklaşılmalıdır. Bununla birlikte, kendileriyle iletişime geçmenin zorluğuna işaret ettiğimiz bu tiplere yönelik özel iletişim becerileri ve ikna yöntemleri geliştirmek kaçınılmazdır.

KAYNAKÇA

- Adasal, Rasim, Psikososyal Yönleriyle Kişilik ve Karakter Portreleri, Minnetoğlu Yay. İstanbul, 1979.
- Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, Çağrı Yay. İstanbul, 1992
- Aydınlı, Hasan, "Tenkit Psikolojisi", mylesef.com/forum/tenkit_psiolojisi-t5884.0.html' 07.10.2008
- Baltaş, Zuhâl, Baltaş, Acar, *Bedenin Dili*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2000.
- Camalan, Mehmet, *Akustikte Zirve Camiler*, www.sizinti.com.
- Doğan, Orhan, *Kişiler Arası İlişkiler*, Somgür Yayıncılık, Ankara, 2000
- Eren, Hasan vd., *Türkçe Sözlük*, TDK. Yay. Ankara, 1988.
- Hökelekli, Hayati, "Din Hizmetlerinde Yöntemle İlgili Sorunlar" *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 51-68, Ankara, 2006.
- _____, "Günümüz İletişim Teknikleri ve Dinî İletişim" *Din Hizmetlerinde Yöntem ve Verimlilik*, DİB. Yay. ss. 205-232, Ankara, 2006.
- Kaya, Mevlüt, *Din Eğitiminde İletişim ve Dinî Tutum*, Etüt Yay. Samsun, 1998.
- Köylü, Mustafa, *Psiko-Sosyal Açısından Dinî İletişim*, Ankara Okulu Yay. Ankara, 2006.
- Kutub, Seyyid, *Fî Zılâli-l Kur'ân*, Beyrut, 1971, c. 5.
- Leigh, Andrew-Maynard, Michael, *Kusursuz İletişim*, Çev. Füsün Doruker, Altın Kitaplar Yay. İstanbul, 1999.
- Lelord, François – Andre, Christophe, "Zor Kişilikler"le Yaşamak, Çev. Madenci, Rıfat, İletişim Yay. İstanbul, 2004.
- Macit, Yunus, *Hız Peygamberin Sünnetinde Çevre*, 2000, Trabzon, s. 147.)

²⁹ François Lelord Christophe Andre, "Zor Kişilikler"le Yaşamak, Çev. Rıfat Madenci, İletişim Yay. İstanbul, 2004, s. 23

- Mutlu, Erol, *İletişim Sözlüğü*, Ark Yay. Ankara, 1998.
- Oskay, Ünsal, *İletişimin ABC'si*, Der Yay. İstanbul, 1999.
- Robertson, Arthur K., *Etkili Dinleme*, Çev. Sabri Yarmalı, Hayat Yay. İstanbul, 1999.
- Tosun, Cemal, "İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi", *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c, XXXVI, ss. 179-221, Ankara 1997.
- Wolff, Florence I, vd., *Perceptive Listening*, Holt, New York, 1983.
- Yazır, M. Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili*, Sad. İsmail Karaçam vd., Feza Gazetecilik, İstanbul, ts.
- Zilloğlu, Merih, *İletişim Nedir?*, Cem Yay. İstanbul, 1993.